

בין האנטישמיות של וישי לאיום הגרמני: יהודי צפון אפריקה בראשית שנות הארבעים מיכאל לסקר

ביוני 1940 כבשו הגרמנים את צרפת. בצפון המדינה ובמרכזה הנהיגו שלטון צבאי, ואת שאר צרפת הותירו לניהולו של המרשל פיליפ פטן; זה כונן את משטרו בווישי, והחזיק גם בטריטוריות הצרפתיות מעבר לים. ב-3 באוקטובר 1940 חוקקה ממשלת וישי את החוק האנטי יהודי הראשון שלה. בסוף מרס 1941 הוקמה ועדה מיוחדת בראשו של קסוויאה ואלה (Vallat) על מנת לטפל בעניינים יהודיים. התפתחויות אלה השפיעו בצורה חמורה על מצב היהודים באלג'יריה הצרפתית, במרוקו ובתוניסיה. מבין שלוש הקהילות היהודיות האלה הקהילה האלג'ירית היא זו שעלולה הייתה להיפגע במידה רבה ביותר. במרוצת ארבעים השנים שלאחר כיבוש אלג'יריה בידד צרפת (1830-1870) חוו היהודים על בשרם מספר תמורות משמעותיות. קהילותיהם אורגנו מחדש בהתאם לשיטת מועצת בתי הדין הרבניים (הקונסיסטוריה) - המבנה הארגוני - הקהילתי של יהדות צרפת. הם נחשפו לחינוך הצרפתי החילוני ותרבותם היהודית המסורתית סבלה מהידרדרות מהירה, במיוחד אחרי מלחמת העולם הראשונה. כמו כן צרפת העניקה לכל יהודי אלג'יריה באשר הם אזרחות צרפתית באמצעות חוק כרמיה מאוקטובר 1870. החקיקה האנטי יהודית של משטר וישי שללה מקהילות אלג'יריה באחת את זכויותיהן המיוחדות.

גם בתוניסיה בוטלו בזמן משטר וישי חלק מן הזכויות שהוענקו לקהילות היהודיות. יהודי תוניסיה יכלו לקבל אזרחות צרפתית בתנאים מסוימים, אף שהיו נתיני שליטיה המוסלמים של תוניסיה. עובדה זו הותירה אותם במעמד של נחיתות יחסית לעומת יהודי אלג'יריה אך במצב עדיף על זה של יהודי מרוקו. בפוטקטורט של מרוקו הצרפתית לא הייתה כל כוונה להפוך על פיה את המערכת החוקית הבסיסית של המדינה, אשר נשענה על הקוראן ועל רצון הסולטן השרעי. הצרפתים היו זהירים מבחינה פוליטית, וניסו להתאים את האינטרסים הפוליטיים שלהם לחוקים ולמנהגים המקובלים בבתי הדין המוסלמיים. כיוון שהיהודים היו נתיניו של הסולטן, לא אפשר להם מעמדם לקבל אזרחות צרפתית או אחרת. במקרים מסוימים יכול היה יהודי מרוקני לקבל אזרחות צרפתית אם שירת שירות יוצא דופן בצבא הצרפתי במשך תקופת זמן ניכרת. כדי להשיג את האזרחות הזרה היה עליו לעזוב את מרוקו ולהתחייב שלא ישוב אליה. מבין ארבע

השכבות החברתיות במרוקו - הצרפתים, אזרחי המדינות הזרות, המוסלמים והיהודים - היו היהודים בתחתית הסולם.

עמדות אנטי יהודיות הובעו בגלוי בצפון אפריקה שנים רבות קודם לכינון משטר וישי. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה מחתה האוכלוסייה האירופית באלג'יריה בתקיפות כנגד הזכויות שהעניקה צרפת ליהודים, והשמיעה את קולה ביתר עוז במהלך פרשת דרייפוס. בעשור הראשון של המאה העשרים שכנו קמעה רגשות עוינים אלה, אך הם שבו ועלו על פני השטח בתחילת שנות השלושים. אז גם נעשו מאמצים לגייס את האוכלוסייה המוסלמית לצעדים אנטי יהודיים.

גורמים אנטישמיים ניצלו את הבעיה הפלסטינית ואת המרד הערבי של 1936-1939 כדי להציג את היהדות הבין-לאומית באור שלילי בעיני המוסלמים, אשר רבים מהם הביעו סולידריות עם ערביי פלסטין. שידורי תעמולה נאצית מברלין ומשטוטגרט לצד שידורים מאיטליה הפשיסטית הוסיפו שמן למדורת התעמולה האנטי יהודית המתמדת. בעיר קונסטנצין שבאלג'יריה הצליחה תעמולה זו להביא לפגיעות קשות ביהודים. באוגוסט 1934 ארגנו מוסלמים פוגרום כנגד יהודים, ואף שאין מידע מלא על הגורמים לאירוע, נראה כי התעמולה האנטישמית באלג'יריה, שהאוכלוסייה האירופית היא שליבתה אותה, תרמה לעוינות של המוסלמים כלפי היהודים. בפוגרום זה מצאו את מותם 23 יהודים ו-3 מוסלמים, ו-81 בני אדם נפצעו.

אי שקט התעורר גם בתוניסיה, ובשנת 1932 התרחשו בה מהומות אנטי יהודיות בעיר ספאקץ. מתחים קשים יותר בין מוסלמים ליהודים צפו ועלו במרוקו הצרפתית (קזבלנקה, רבאט), במרוקו הספרדית (טטואן) ובטנג'יר באביב ובראשית קיץ 1933. גם שם עמדה מאחורי תקריות אלה תעמולה אנטישמית מיליטנטית שתרמו לה גורמים אירופיים. ראוי לציין כי הפעילות האנטישמית האירופית במגרב צברה תאוצה בעיקר בקרב האוכלוסייה האירופית בין השאר בשל פעילותן של מפלגות צרפתיות שנקטו עמדות אנטי יהודיות. אך בסך הכול מאמצי תעמולה אלה, שזכו לתגבור גם מצד השידורים האיטלקיים הגרמניים, לא השפיעו במידה רבה על האוכלוסייה המוסלמית. חרף התקריות שהוזכרו לעיל המשיך הרוב המוסלמי לחיות בדו-קיום עם שכניו היהודים. התקריות הרבות בין יהודים למוסלמים היו חלק בלתי נפרד מן החיים במגרב. פוגרומים גדולים כמו זה שהתחולל בקונסטנצין לא התרחשו.

אף שהתעמולה האירופית האנטי יהודית לא זכתה לתמיכה בקרב הציבור המוסלמי, היא השפיעה על חלקים בתנועה הלאומית המגרבית, שהייתה בראשית התהוותה. תומכיהן של מפלגות לאומיות אלג'יריות ארגנו פעילויות שכללו בין השאר פרסום עיתונים שהטיפו לגישות פאן איסלמיות ולמען עצמאות. בדרך כלל טענו ראשי התנועות הללו (דוגמת מנהיג "מפלגת העם האלג'ירי" מסאלי חאז') כי היהודים החלישו את צרפת

מבית ותרמו להשחתתה הפוליטית והמוסרית. לטענת מסאלי, חוק כרמיה משנת 1870 הפך את היהודים לגורם בעל זכויות יתר העוין את האוכלוסייה הערבית-הברברית. בין פעילי מפלגתו של מסאלי, שירדה למחתרת לאחר 1939, היו שתמכו בממשלת פטן, גם בשל מדיניותה האנטי יהודית.

בתוניסיה היו רוב התנועות הלאומיות קיצוניות פחות. בולט הדבר בעמדתה של מפלגת "דסטור החדשה" (New Destour), שהפכה לכוח הפוליטי הפופולרי ביותר במדינה, והפגינה מתינות רבה כלפי היהודים. גם התנועה הלאומית המרוקנית נחלקה למתונים ולרדיקלים. הלאומנים המתונים יותר של מרוקו הצרפתית, דוגמת מוחמד אל קולטי, תמכו בברית יהודית-מוסלמית מתוך רצון לגייס תמיכה יהודית ברפורמות שהתכוונו לבקש מן הצרפתים. יש לציין כי אל קולטי ייצג את השכבה בעלת ההשכלה הצרפתית בתנועה הלאומנית במרוקו. בעלי ההשכלה המסורתית היו מתונים פחות בעמדתם כלפי רשויות הפרוטקטורט וכלפי היהודים.

מרוקו בשלטון וישי

בקיץ 1940, עם כינון ממשלת וישי, הפכה האנטישמיות למדיניות הרשמית בצרפת ובשטחים שבבעלותה. חוקים אנטי יהודיים שפורסמו החל מאמצע 1940 עוררו חרדה בקרב יהודי המגרב. בסעיף 9 בחוק מ-3 באוקטובר 1940 העוסק במעמדם של היהודים נקבע כי יחול גם במרוקו, באלג'יריה, בתוניסיה ובשאר המושבות. חוק זה הוחל במרוקו ב-31 באוקטובר 1940 על כל בני הגזע היהודי, צאצאי שלושה סבים יהודים, וכן על כל המחזיקים באמונה היהודית. עם זאת הוא התיר להמשיך ולקיים שיפוט רבני ואף התיר ליהודים להמשיך ללמוד במוסדות חינוך ליהודים בלבד. סייגיו היו שלא לפגוע בזכויותיהם של מוסדות יהודיים, כלומר בקהילות. חוק נוסף של וישי, מ-2 ביוני 1941, הגביל עוד יותר את מעמדם של היהודים. הצווים שהוצאו במרוקו בעקבותיו (בנפרד עבור יהודים מרוקנים ועבור יהודים אירופים החיים באזור הצרפתי) הרחיבו את רשימת העיסוקים האסורים על יהודים, וכללו בה הלוואת כספים ועסקי דלא נידי, אך התירו עיסוק במלאכות יד ובמסחר סיטוני. כל היהודים נדרשו להתייצב לשם רישום פרטים האישיים ועיסוקיהם ולמסור הצהרת הון.

אין די נתונים כדי להעריך באופן מלא את השפעתן של הגבלות אלה. לא ברור אילו מבין הצווים והתקנות נאכפו בחלקם ואילו במלואם. נראה כי בנוסף להגבלות שהוזכרו לעיל, המפורטות בסעיף 4 של הצו מ-5 באוגוסט 1941, היו מספר הגבלות אשר הונהגו ביד גסה בערים אך לא נאכפו בקהילות היהודיות שבאזורים הכפריים. מכל מקום על בסיס הנתונים הקיימים ניתן לקבוע כי ההגבלות אכן הונהגו בפועל, לפחות בחלקן. בין היתר, הכילו התקנות תנאים מפורשים שהגבילו את מספר עורכי הדין והרופאים

היהודים 2- אחוזים מכלל בעלי המקצועות הללו. מרבית עורכי שנפגעו מתקנות אלה היו ככל הנראה יהודים אירופים לא מרוקנים. החוק החדש במרוקו (1941) הגביל בצורה נוקשה את מספר היהודים שהורשו לעסוק ברפואה. רופאים יהודים לא הורשו אפילו לטפל בחולים יהודים, בעוד שבתוניסיה הותר להם לעשות כן. מכל מקום כיוון שמספרם של הרופאים הלא יהודים הוגבל בתקופת המלחמה, וכיוון שליהודים, בעיקר בקרב המהגרים האירופים, היה ייצוג נכבד בתחום זה, נראה שברוב המקרים לא ניתן היה לוותר על שירותם. בקזבלנקה למשל 17 אחוזים מן הרופאים היו יהודים, וסילוקם מן המקצוע היה מסכן את שירותי הרפואה לכלל האוכלוסייה. לפיכך ככל הנראה לא הונהגו ההגבלות בקזבלנקה.

הגבלה נוספת, מ-22 באוגוסט 1941, אסרה על נתיני היהודים של הסולטן להתגורר מחוץ לרבעים היהודיים המסורתיים ("המלאח"), במיוחד באזורים שנבנו על ידי הצרפתים עבור תושבים אירופים, ושהתיישבו בהם גם מוסלמים ויהודים אמידים. רק יהודים שהשתייכו לקטגוריות מסוימות, בעיקר חיילים משוחררים שהשתתפו במלחמה, הורשו להתגורר מחוץ לרבע היהודי. כמה מאות משפחות יהודיות במרכזים העירוניים פונו או גורשו. חזרתם של יהודים רבים ל"מלאח" גרמה לצפיפות יתר, יצרה בעיות תברואתיות והגבירה את התפשטותן של מחלות שונות.

מספר היהודים בבתי הספר היסודיים והעל-יסודיים במרוקו הוגבל לכדי 10 אחוזים ממספר הלא יהודים, ול-3 אחוזים במוסדות להשכלה גבוהה. קיימות עדויות ברורות לכך שהנומרוס קלאוזוס (numerus clausus) בחינוך נאכף בקפדנות רבה למדי. בעוד שבתי הספר הדתיים המשיכו לפעול, האחריות לחינוך החילוני של ילדים יהודים בכל רחבי מרוקו נפלה על כתפיהם של מוסדות "כל ישראל חברים". בשנים 1940-1941 פקדו 15,000 בני נוער יהודים את בתי הספר של "כל ישראל חברים", ורק כ-1000- למדו בבתי הספר של הפרוטקטורט. מספרם קטן עוד יותר במרוצת השנים, במיוחד בקזבלנקה, ברבאט, במכנס ובפאס.

כמה סיבות הביאו את ממשלת ויש להמשיך ולתמוך בבתי הספר של "כל ישראל חברים" במרוקו. נראה שהשלטון הבין כי מוטב לשמור על יציבות במערכת החינוך היהודית ולא לקצץ בעבודת "כל ישראל חברים" מהלך אשר ישלח צעירים יהודים רבים לרחובות. ככלות הכול, החקיקה האנטי יהודית הגבילה כבר את הזדמנויות הלימוד שלהם. אף שממשל וישי ופקידיו הבכירים בצפון אפריקה היו בעלי גישות שמרניות ואנטישמיות, היו בהם שהעריכו את תפקידה הפרו צרפתי של "כל ישראל חברים" וחשו כי עדיף יהיה להניח לבתי הספר של להתקיים. בסיכומו של דבר, למרות ההתנגדות ל"כל ישראל חברים" שיצאה מאנשיו של ואלה, נראה שבקרב אנשי וישי היו שותפים

לדעתו של יריבם הגנרל דה-גול בנוגע לחשיבות פעילותה התרבותית של "כל ישראל חברים" במגרב.

ההיבט הקשה ביותר של הרדיפות וההגבלות היה בהקמת מחנות המעצר והעבודה. החוק מאוקטובר 1940 קבע כי "נתינים זרים מן הגזע היהודי" ייעצרו במחנות ריכוז מיוחדים. חוק זה לא הונהג במרוקו, משום שכבר ב-2 בינואר 1940 הופץ בה צו שרעי שקבע כי אנשים המסכנים את הביטחון הלאומי או את ביטחון הציבור או אנשים שאינם יכולים להגר אף על פי שקבלו צווי גירוש והם שוהים במדינה באורח בלתי חוקי, ייעצרו במקומות מיוחדים שיוקמו למטרה זו. ניתן היה לכפות על העצירים לבצע עבודות בשירות הקהילה ולארגנם ביחידות מיוחדות. הצו יועד נגד קומוניסטים, גורמים אנטי צרפתיים בקרב המוסלמים וכנגד זרים, בעיקר יהודים שחיפשו מקלט במרוקו. 12 מחנות מעצר ועבודה הוקמו במהלך המלחמה ובהן נכלאו גם יהודים. יש לזכור כי מחנות אלה לא נועדו ליהודי מרוקו, אלא אך ורק ליהודים אירופים.

ב-8 בנובמבר 1942 נחתו האמריקנים במרוקו, אך מעמדם של היהודים המשיך להיות בלתי יציב. האמריקנים לא התערבו בענייניה הפנימיים של המדינה, ותומכי וישי המשיכו לאייש את המנגנון הביורוקרטי. ב-9 בינואר 1943 כינס מ' פוסיה, ראש המנהל האזרחי במחוז קזבלנקה, את הנכבדים היהודים המקומיים והזהיר אותם כי יראה ביהודים אחראים להפגנות תומכיו של הגנרל דה-גול, אם אכן יתקיימו, הפגנות אלה כמתוכנן למחרת היום. הייתה זו רק אחת מפעולות האיום הרבות נגד יהודים שהתרחשו לאחר נחיתת צבאות בעלות הברית. היו גם התקפות על יהודים ב"מלאח" בקזבלנקה, מהומות אנטי יהודיות ברבאט ובסאל, תקנות מפלות במכנס ובפאס והטרדות של יהודים במקומות נוספים. בבני-מלאל למשל הכריזו המושל המקומי והמפקח האזרחי הצרפתי (שהיה ידוע בעוינותו ליהודים) כי כל אירופי המבקש להתיישב בעיר יכול לבחור בית מבין הדירות והבתים המאוכלסים על ידי דיירים יהודים. ברגע שנבחר בית מגורים כלשהו צריכה הייתה המשפחה שהתגוררה בו להתפנות בתוך 48 שעות. משפחות יהודיות אחדות גורשו מבתיהן במהלך החורף של 1942-1943. הן מצאו מקלט זמני בבתי כנסת ובמרכזים קהילתיים מקומיים.

מצב היהודים החל להשתפר בהדרגה רק לאחר ה-3 ביוני 1943. בתאריך זה הגיעו הגנרל דה-גול וגנרל הנרי ז'ירו, שהיה ממונה על הטריטוריות הצרפתיות הלא כבושות בצפון אפריקה, להסכם בדבר הקמת "ועד צרפתי לשחרור לאומי". ההסכם סיים באופן מעשי את שנות שלטון משטר וישי במרוקו.

תוניסיה - האתגר הכפול: וישי והכיבוש הגרמני

החוק של משטר וישי בדבר מעמד היהודים מאוקטובר 1940, הוחל על תוניסיה בפקודה מ-30 בנובמבר 1940, כפי שאירע במרוקו. הפקודה כללה 12 סעיפים, שפירטו את התקנות בשם הביי (שליט תוניסיה): הן הגבילו את ייצוג היהודים בשירות הציבורי, במוסדות חינוך ובעיתונות. נקבע בהן כי משרות ציבוריות אחדות תהיינה פתוחות ליהודים בתנאי שיוכלו להוכיח כי הוענק להם עיטור מטעם צרפת על שירות צבאי במלחמת העולם הראשונה, כי קיבלו אות הצטיינות (L'ordre du jour) במלחמת 1940 או שהם צאצאיהם של חיילים שהקריבו את חייהם למען צרפת בין שנת 1914 לשנת 1918. ב-9 באוקטובר 1941 תוקנו תקנות בנוגע לעורכי דין יהודים, ונקבע תאריך שלאחריו לא יוכלו עוד לספק שירותים. אמצעים ננקטו גם כנגד רופאים יהודים, אולם על פי צו מנובמבר 1941 הם הורשו לתת טיפול רפואי לאוכלוסייה היהודית. חלק מן התקנות נותר על הנייר בלבד, אחדות לא הוחלו כלל, ואחרות הונהגו באיטיות רבה באופן חלקי בלבד. הגרמנים, שכבשו את תוניסיה בנובמבר 1942, ייחסו זאת למדיניות הליברלית של האדמירל אסטווה, מפקד הצי הצרפתי שחנה באזור. יהדות תוניסיה לא נפגעה במיוחד מן המלחמה. רק מספר בעלי אמצעים ובעלי מקצועות חופשיים שניזקו בשל החקיקה הצרפתית החדשה, ירדו במעמדם.

המצב החמיר בצורה קיצונית בעקבות נחיתת האמריקנים בצפון אפריקה בנובמבר 1942, מהלך שהחיש את פלישת הגרמנים והאיטלקים לתוניסיה. הטיפול בענייני היהודים עבר לידי הפיקוד הגרמני האיטלקי, שבראשו עמד גנרל גרמני. הפגיעה ביהודים החלה עם מעצרו של נכבדים, ביניהם נשיא הקהילה היהודית של תוניס, מואיז בורגל. הנכבדים שוחררו לאחר שבוע בעקבות מחאה עזה של האדמירל אסטווה, שמנהלתו המשיכה לתפקד לצד זו של הגרמנים, אלא שסמכויותיה צומצמו עתה במידה ניכרת. ב-6 בדצמבר 1942 זומנו בורגל והרב הראשי של תוניס, חיים בלאיש, למטה הגרמני. נאמר להם כי בשל המחסור בכוח אדם הורה הגנרל פון נרינג, הממונה על כוחות הצי בצפון אפריקה, על גיוס פועלים יהודים. הגרמנים הורו להקים ועדה לגיוס כוח אדם שתפקידיה הזכירו את אלה של היודנראט באירופה הכבושה. פול גז, מראשי הקהילה, מונה ליושב ראש הוועדה.

כדי להבטיח את הוצאתן לפועל של ההנחיות הגרמניות נכלאו כמה עשרות נכבדים יהודים כבני ערובה. כמה מהם, שהואשמו בתמיכה בגנרל דה-גול או בפעילות קומוניסטית, נשלחו לבלי שוב למחנות ריכוז בגרמניה. כמה אלפי יהודים עניים מכל רחבי המדינה גויסו לצורכי עבודות הכפייה האלה. טענות מרות נשמעו על כך שבעלי האמצעים הצליחו להתחמק מן העבודה המסוכנת במחנות, בשדות התעופה ובביצורים, שלשם נשלחו המגויסים. היו אלה מקומות בעלי חשיבות אסטרטגית, בשעה שמחנות העבודה האיטלקיים היו מרוחקים יותר ולכן חשופים פחות להפצצות של בעלות הברית.

יתרה מזאת, התנאים במחנות האיטלקיים היו טובים בהרבה מאלו ששררו במחנות שבפיקוח הגרמנים.

הגרמנים התכוונו לאלץ את היהודים לענוד טלאי צהוב, כפי שעשו באירופה הכבושה, אך חובה זו הונהגה רק בספאקץ, ובאורח חלקי גם בתוניס. במרוצת ששת חודשי הכיבוש הגרמני חויבו היהודים לשלם קנסות כבדים ולממן את אחזקת כוח העבודה היהודי. בתוניס גבתה הקהילה תשלומים מ-1,397 חברים בעלי אמצעים מבין 40,000 היהודים בעיר. האשמות האנטישמיות שימשו כתירוצים לתביעות התשלום מן היהודים. בשנת 1943 האשימו הגרמנים בתוניסיה את "היהדות הבין-לאומיים" בסיוע לבעלות הברית בהכנותיהן למלחמה נגד גרמניה. האשמה זו הפכה תירוץ להטלת קנסות על יהדות תוניס בסך של 20,000,000 פרנק. כדי לעמוד בתביעות הגרמניות השונות נאלצה המנהיגות היהודית למשכן נכסי דלא-ניידי ולהשתמש ברכושם של יהודים אמידים כערבות להלוואות בנקאיות. בנוסף לכך היו גילויי אלימות כלפי יהודים, דוגמת התפרצויות של גרמנים לבתי כנסת, פגיעות ברבנים ואיום על יהודים מן השורה, מעשים שהיזמה לעשותם יצאה מן הדרגים הבכירים של הפיקוד הצבאי הגרמני. נראה כי בקרב יהודי תוניסיה גברו בתקופה זו החששות לעצם קיומם. מספר היהודים שמצאו את מותם במחנות הכפייה מידי הגרמנים היה קטן, אך רבים נהרגו בהפצצות בעלות הברית על המקומות שבהם עבדו. במהלך החודשים הראשונים של שנת 1943 החלו יהודים לנטוש את העבודות בביצורים ואת מחנות העבודה ורק כ-600 צייתו עדיין לצווי עבודות הכפייה.

סוגיה בעלת חשיבות מרכזית, שזכתה להתייחסות לא מעטה במחקר, נוגעת לתכניות הגרמנים ליישום "הפתרון הסופי" בתוניסיה. מוסכם בקרב ההיסטוריונים כי הגרמנים היו מבוהלים ומתוסכלים ממהלך האירועים הצבאיים ומחוסר הצלחותיהם, ולכן לא החלו לטפל בעניין. הם לא בטחו באוכלוסייה המוסלמית, וספק אם זו הייתה משתפת פעולה עם תכנית כזו. הגרמנים לא הצליחו לארגן בתוניסיה מנגנון תעמולה יעיל, ערוצי התקשורת שלהם עם אירופה היו חלקיים, וייתכן שגם נוכחות האיטלקים הייתה מן הגורמים לאי יכולתם לנקוט במדיניות אנטי יהודית ברוטלית וקיצונית.

אלג'יריה: הנסיגה במעמדם של היהודים

מעמדה של יהדות אלג'יריה הידרדר במידה ניכרת, הן מבחינה משפטית והן מבחינה פוליטית, עם עליית ממשלת וישי. לא זו בלבד שחוקי 1940-1941 הוחלו עליה, אלא שב-7 באוקטובר 1940 חתם פיליפ פטן על פקודה המבטלת את חוק כרמיה מ-24 באוקטובר 1870, חוק שהבטיח ליהודי אלג'יריה אזרחות צרפתית. כך איבדו יהודי אלג'יריה את אזרחותם הצרפתית, פרט לאלו מביניהם שלחמו בצבא הצרפתי וקיבלו

עיטורי הצטיינות על שירותם. אולם השמירה על האזרחות הצרפתית לא הייתה עניין פשוט גם עבור חיילים משוחררים: יהודי אלג'ירי שלחם למען צרפת במלחמות אחרות ולא במלחמת העולם הראשונה או בשנים 1939-1940, לא היה זכאי לשמור על זכויותיו הפוליטיות הפוליטיות כאזרח צרפתי. קסוויאה ואלה, ראש ה"נציבות הכללית לענייני היהודים" בממשל וישי, ביקר באלג'יריה באוגוסט 1941. הוא נפגש עם הרב הראשי של יהודי אלג'יריה, מוריס אייזנבט, כדי לדון במדיניות החינוך החדשה, וקיים שיחות גם עם חיילים יהודים משוחררים, ואלה הביעו בפניו תקווה כי לא יחוקקו עוד חוקים אנטי יהודיים ולא יונהגו תקנות מפלות נוספות. למרות חזותו הידידותית, לא היתה לוואלה כל כוונה להמליץ על שינויים במדיניות.

ברוח חוקי 1940-1941 הורה זו מ-5 בנובמבר 1941 על הגבלת מספר היהודים העוסקים במקצועות משפטיים; רק 2 אחוזים מבין 800 עורכי הדין הרשומים יכלו להיות יהודים. אחוז דומה נקבע גם למיילדות היהודיות, על פי חוק מיוני 1941. קשה במיוחד היה החוק מ-25 בנובמבר 1941 שקבע כי תישלל מן היהודים הזכות להחזיק בנכסי דלא-ניידי. היהודים הורשו להמשיך ולהחזיק רק באיגרות חוב ובביטחונות ממשלתיים, וכן בבתייהם הפרטיים על תכולתם.

בתחום החינוך נאכפו חוקי המכסה (נומרוס קלאוזוס) באלג'יריה בקשיחות רבה יותר מאשר במרוקו או בתוניסיה. בארצות אלה קטן היה מספרם של היהודים בבתי הספר שמומנו על ידי הפרוטקטורט, וצעירים רבים למדו בבתי ספר דתיים ומסורתיים, בנוסף על בתי הספר של "כל ישראל חברים". באלג'יריה היו הרבה פחות בתי ספר דתיים, וגם רשת "כל ישראל חברים" מילאה תפקיד חינוכי שולי, שכן רוב בני הנוער היהודים חבשו את ספסלי בתי הספר הממלכתיים. לכן כאשר הרחיבה ממשלת וישי בשנת 1941 את ההגבלות בתחום החינוך גם לאלג'יריה, עמדו מנהיגי היהודים בפני בעיה חמורה - למצוא מקומות לימוד ל-20,000 בני נוער שגורשו באחת מבתי הספר הממלכתיים.

במוסדות להשכלה גבוהה, במיוחד באוניברסיטת אלג'יר, הוגבל מספר הסטודנטים היהודים ל-3 אחוזים מכלל הנרשמים. פרופסורים יהודים שסולקו ממשרותיהם העלו רעיון לארגן עבור הסטודנטים המגורשים ועבור מי שלא התקבלו לאוניברסיטה קורסים בקבוצות לימוד עצמאיות. אולם הרשויות סירבו לשמוע על כך ואסרו על יזמות מעין אלה. בה בעת נקבעה מכסת היהודים בבתי הספר היסודיים והעל-יסודיים ל-14 אחוזים מכלל התלמידים. כתוצאה מכך הקימה הקונסיסטורה של אלג'יר, אוראן וקונסטנטין בשיתוף עם חוגי האינטלקטואלים היהודים כיתות לימוד ליהודים בכל רחבי אלג'יריה. המימון הגיע מיהודים בעלי אמצעים, אך ככל שחלף הזמן הידלדלו המשאבים, שכן התקנות הכלכליות רששו לא מעטים מבעלי היכולת בקהילות. אלי גוזלן, מראשי

הקהילה באלג'יריה, אמר כי אילו נדחה שחרור אלג'יריה והתאחרה הפלישה האמריקנית, ספק אם ניתן היה להמשיך ולקיים מערכת חינוך ראויה.

עם השחרור תבע הרב אייזנבט כי המושל הצרפתי יבטל לחלוטין את כל החוקים האנטי יהודיים. אולם בקשות אלו נפלו על אוזניים ערלות. יתרה מזאת, לא זו בלבד שהאמריקנים לא התערבו בעניינים הצרפתיים הפנימיים באלג'יריה, כמו במרוקו, הם אף הסכימו למינויו של האדמירל דרלן, אחד ממשתפי הפעולה הקרובים ביותר לפטן, לעמוד בראש הטריטוריות הצרפתיות בצפון אפריקה.

בדצמבר 1942 נרצח דרלן, והנרי ז'ירו, מפקד הצבא הצרפתי בצפון אפריקה, ירש את מקומו. רק בעקבות מחאות מצד ארגונים יהודיים באלג'יריה ובארצות-הברית, מחאות בעיתונות האמריקנית ובקרב תומכי דה-גול, פרסם ז'ירו ב-18 במרס 1943 צו שביטל את תקנות האפליה. אולם לא כל התקנות האנטי יהודיות בוטלו מיד. יתרה מזאת, ז'ירו הוציא בו בזמן פקודה נוספת, ששבה וביטלה את חוק כרמיה. הצעדים שנקט ז'ירו נועדו לא רק לשלול מן היהודים את זכויותיהם הפוליטיות, אלא גם לגרום לנסיגה בענייני מעמדם האישי. בסוף מאי 1943 הגיע דה-גול לאלג'יר. הוא נפגש עם הרב אייזנבט ומסר לו בשם "הוועד הצרפתי לשחרור לאומי" כי זה החליט לבטל את הצו של ז'ירו שביטל את חוק כרמיה. ואכן ב-20 באוקטובר 1943 הכריזה הוועדה באופן רשמי על ביטולם המוחלט של כל החוקים המפלים, ובכלל זה צו ז'ירו.

האם מאורעות 1940-1943 הביאו את היהודים לחוש כי צרפת אכזבה אותם, לאחר שלמדו לכבדה ולהוקירה מאז 1830? אין על כך תשובות פשוטות. בואם של שליחי הסוכנות היהודית למגרב, החל משנת 1943, סייע לטפח רגשות ציוניים חזקים בקרב חלק מבני הנוער היהודי שהיה בעל השכלה צרפתית. מצבם הפוליטי והכלכלי המידרדר של יהודי מרוקן בשנות הארבעים המאוחרות לאורך שנות החמישים הגביר את המוטיווציה של רבים מהם לעלות לישראל. מה שהוביל בסיכומו של דבר להתחסלותן של קהילות אלה היו גורמים כלכליים ופוליטיים שלא היו קשורים ישירות לתקופת וישי ולחקיקה האנטי יהודית. רק בקרב העילית של בעלי ההשכלה הצרפתית בתוניסיה ובמרוקו היו מי שהעדיפו את פלשתינה על פני צרפת בעקבות עידן וישי. אנשים אלה לא היו בשום פנים ואופן גורם שולי, אך גם לא היו יחידה הומוגנית. היו ביניהם גם סוציאליסטים, קומוניסטים ומי שהחלו לתמוך בהדרגה ברעיון של צפון אפריקה עצמאית או אוטונומית למחצה ובברית יהודית-מוסלמית, ללא צרפת או עם נוכחות צרפתית קולוניאלית מוגבלת.

באלג'יריה נטו היהודים להניח לעבר. אמונתם בצרפת לא התערערה כתוצאה מחוקי פטן או מן האיום הגרמני. הציונים של אלג'יריה, שהיו מתי מעט, לא הפנו את גבם לצרפת, אף שהעלו כלפיה האשמות מסוימות לגבי סטייתה הזמנית מן הערכים

המוסריים של המהפכה הצרפתית ושל זכויות האדם. הם רצו בכל מאודם כי צרפת תישאר באלג'יריה ופחדו מן האפשרות של אלג'יריה מוסלמית. רבים מ-250,000 היהודים במרוקו ו-100,000 היהודים בתוניסיה (בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים) בנו את ביתם בסופו של דבר בישראל. בניגוד לכך, מתוך 140,000 יהודי אלג'יריה עלו בשנת 1962 לישראל רק 10,000. האחרים - שזכו כמובן לקבל בחזרה את אזרחותם הצרפתית באוקטובר 1943 - העדיפו את צרפת. לא צפון אפריקה עצמאית ולא הציונות ומדינת ישראל היוו עבורם חלופות אטרקטיביות לארץ האם.

פרופ' מיכאל לסקר עוסק בחקר יהודי צפון אפריקה ומלמד במכללת אשקלון.

מקור: בשביל הזיכרון מס' 25, יד ושם, 1997, עמ' 4-12.